

'מגויסים במותם' – הורים שכולים, חשאיית ואתגור ההגמונייה הצבאית

אודי לבל

על שאיפתו של הארגון הצבאי למעמד הגמוני

ככל מוסד ציבורי פועלים בכירי מערכות ביטחון לזכות את הזירה הצבאית-הבטחונית ב'מעמד הגמוני', כזה המותיר את הזירה הצבאית מחוץ לשיח הביקורתי האזרחי-הציבורי ודואג לכך שהתפיסה הרווחת בציבור בנוגע למדיניות הביטחון תהיה זו הנוחה להם.¹ הצלחתה של שאיפה זו עושה את מתחם הביטחון ל'פרה קדושה', כך שעמדות או סיפר שאינם הולמים את הסיפר הרצוי לה כמו גם הרצון להפעיל עליה פיקוח אזרחי ביקורתי – כל אלה נתפסים כלא לגיטימיים ולעתים אף כאנטי-פטריוטיים. המעמד ההגמוני הארגוני נועד לשמר את תדמיתה הציבורית של הזירה הצבאית-הבטחונית כפרופסיונלית, מוסרית ומחויבת לאינטרסים ציבוריים. דימוי זה מקנה לבכירה יתרונות רבים, כגון עדיפות תקציבית ויוקרה חברתית. חשיפה אזרחית העלולה לחשוף מציאות אחרת 'מאחורי הקלעים' של הארגון עלולה לסכל שאיפה זו, מה שמוביל ארגונים צבאיים לפעול לשמירת פועלם השוטף מאחורי מעטה של חשאיית.²

1. על 'מעמד הגמוני' של צבאות וזירות בטחוניות, מושג השאול מאנטוניו גראמשי, ראו: אודי לבל, 'קומפלקס משפטי-תקשורתי מול קומפלקס ביטחוני-פוליטי: יחסי תקשורת, משפט וביטחון בחברה הישראלית', בתוך: אודי לבל (עורך), ביטחון ותקשורת: דינמיקה של יחסים, קריית שדה-בוקר 2005, עמ' 151-179.

2. מקס ובר עמד על משאב החשאיית לצורכיהם של מוסדות. כשנדרש לאבחון הארגון הביורוקרטי האידאלי (הצבא) הגדיר את הסודיות כתנאי לתפקודו האופטימלי, לראיית העומדים בראשו, שכן כשנתונים מביכים על הארגון נותרים בנחלתו לא נשקפת סכנה למעמדו הציבורי ולפגיעה בתקציבו. על יישום התפיסה הוובריאנית בדבר נטייתה הטבעית של הביורוקרטיה לחשאיית ואלאי-רצון לקיים למידה ארגונית וקבלת ביקורת ראו: Anthony Downs, *Inside Bureaucracy*, Boston, MA 1967, p. 98

לעומת תפיסות נורמטיביות של היחסים בין הזירה הצבאית לזו האזרחית, שתיארו את הדינמיקה בין השתיים כיחסי מרות, כאשר הראשונה שקופה, מבוקרת וסרה למרותה של השנייה,³ מחקרים רבים העוסקים בפן האמפירי של יחסים אלה מלמדים כי 'המצב עלול להיות שונה מאוד'.⁴ אלה מחזקים את הנחתו הפסימית של טולסטוי, שהטיל ספק ביעילות הבקרה האזרחית על אנשי הצבא בשל נכונותם של גנרלים לשקר, להעלים נתונים מביכים ולהרחיק 'זרים' מ'מעגלי יודעי הסוד' הבטחוניים.⁵

ככירי מערכות צבאיות משתמשים בטענות שונות להצדקת החשאיות שהם תובעים לפעילויותיהם. טענות דומיננטיות הן כי החשאיות מובילה לאמון רחב בצדקת דרכה ומקצועיותה של ההנהגה הצבאית, שכן היא מונעת את פרסום מחדליה, בכך מסייעת לגיוס כוח אדם לשורות הזירה הלוחמת ומגבירה את נכונותם של המתגייסים לציית להוראות המנהיגות הצבאית והפוליטית.⁶ טענה אחרת גורסת כי חשיפת הנעשה בזירה הבטחונית תפגע בביטחון השרדה, תחשוף לאויב את נקודות התורפה של המערכת הצבאית ותגרום נזק לכוח הרתעה.⁷ טענות מסוג זה, ככל שהן מאומצות, מובילות למזעור בקרה אזרחית קיברנטית על הצבא.⁸

3. בייחוד תפיסותיהם של קלאוזביץ, פיינר והנטינגטון, המפורטות בהרחבה בהקשר לשקיפות הצבא ויכולתן של זירות אזרחיות לפקח עליו: Eliot A. Cohen, *Supreme Command*, New York 2002; סומאל אדוארד פיינר, *האיש על גב הסוס, תל-אביב 1982*; Gerhard A. Ritter, *The Sword and the Scepter: The Problem of Militarism in Germany*, 3, Miami, FL 1973, p. 134
4. Ritter *The Sword and the Scepter*, 1, p. 68
5. טולסטוי אף הרחיק לכת עוד יותר וביטל מראש את יכולתם של חוקרים, ובייחוד היסטוריונים צבאיים, להבין לעומק את מהלכי המלחמה עד כדי היכולת לבקר את צעדי מנהליה, וגרס כי כתיבתם לרוב אינה אלא תרמית. דיון על תפיסתו של טולסטוי בהקשר הזה וממצאים התומכים בה ראו: Cohen, *Supreme Command*, p. 210
6. Richard Holmes, *Acts of War: The Behavior of Men in Battle*, New York 1985, pp. 281-290
7. ללימוד טיעון זה והלגיטימציה שהוא מעניק להפעלת צנזורה שוטפת על ביצועי הזירה הצבאית ראו: משה נגבי, 'נפילתה ועלייתה של הצנזורה בנושאי ביטחון בישראל', בתוך: לבל (עורך), *ביטחון ותקשורת*, עמ' 183-199.
8. הכוונה לביקורת תוך כדי פעילות לעומת ביקורת הנעשית בדיעבד. על בקרה קיברנטית (תוך-תהליכית) ראו: Arye L. Globerson, *Organizational Measurement*, Tel Aviv 1990, pp. 17-45. בקרה המתרחשת תוך כדי התרחשותם של תהליכי הניהול וקבלת ההחלטות ידועה כמאטה את קצב התנהלותו של הארגון, מחייבת יתר שקיפות ומצרה את אוטונומיית קבלת ההחלטות של מבצע המדיניות. בהקשר הבטחוני מקובלת ההנחה כי ביצועי הצבא נחקרים לאחר מעשה, מה שמתיר לראשי מערכת הביטחון מרחב רב של קבלת החלטות ומנטרל את הדרגים האזרחיים מיכולת מעקב אחריהם בעת פעילותם. למקורות מדע הקיברנטיקה בחקר הניהול ראו: Robert Trapp (ed.), *Cybernetics: Theory and Applications*, Washington DC 1983; Beer Stafford, *Cybernetics and Management*, London 1971

ניכר כי התנגדותם של ראשי זירות ביטחון וצבא אינה רק לבקרה קיברנטית המתבצעת תוך כדי פעילות אלא גם לבקרה בדיעבד. למשל, בספרם משבר בפיקוד, מזכירים ריצ'רד גבריאל ופול סאוואג' מחקר אמפירי שהזמין גנרל וסטמורלנד, לשעבר מפקד כוחות ארצות-הברית בווייטנאם ולאחר מכן רמטכ"ל חילות היבשה, מטעם המכללה למלחמה של הצבא, על רמת המקצועיות והמנהיגות של הקצונה האמריקנית. משהושלם המחקר בשנת 1970 היו תוצאותיו כה הרסניות לדימויה של הקצונה, עד שעיקר מאמציו של וסטמורלנד הושקעו בצמצום החשיפה הציבורית אליו. הוא הורה לסווגו ולהגביל את תפוצתו בין מספר קטן של קציני מטה.⁹ בזיל הנרי לידל הארט העיד על חוויותיו כאשר קצין בריטי בכיר ביקש את עזרתו לכתוב את לקחי מלחמת העולם הראשונה: 'כשיצאנו יחד ללמוד את שדות הקרב נוכחתי שהוא מתחמק מכל עובדה מביכה, ועד מהרה הבנתי שמטרתנו האמיתית בכתיבת הספר היא להראות כמה מזהירים וחסרי דופי היו מבצעי הארמיה הרביעית, שהוא היה מפקדה'.¹⁰ הסבר להתעקשותו של אותו קצין בריטי אפשר למצוא אולי בדבריו של מפקד בכיר באגף המודיעין של צה"ל, שהיה לימים דוברו של הצבא: 'אילו היינו חוקרים ברצינות את ההפתעה המודיעינית של מלחמת יום הכיפורים, היה עלינו לזרוק מהצבא לפחות שלושים אנשים מראשי אמ"ן ואת זה לא יכולנו לעשות'.¹¹

התנגדותם של ארגונים צבאיים ובטחוניים לשבירת חומת החשאיות האופפת את ארגונם נעשית פחות יעילה בעתות של רגיעה בטחונית. בתקופות אלה מתהווה Zeigeist (רוח תקופה) המייצרת דה-לגיטימציה לתביעות של המוסדות הצבאיים משום שזמנים כאלה מאופיינים בחדירה של ערכים ליברליים-אזרחיים-אינדיבידואליסטיים ובאווירה פלורליסטית, ואז נעשה הערך של פיקוח ושל בקרה אזרחית למהותי ומרכזי יותר, בצד ירידה במעמדם של אנשי הצבא בשל דעיכת החרדה הקיומית השוטפת.¹² לעומת זאת, בעתות מלחמה או מתח בטחוני נשואות עיני הציבור אל לובשי המדים ואלה זוכים למרחב פעולה רחב, חופשי וממודר יותר.¹³ בשל כך, בעתות מלחמה הופך המרחב הלאומי לכזה שבמסגרתו מתקיימת תרבות פוליטית המעניקה לגיטימציה לדחיקת הבקרה האזרחית ולחשיפה תקשורתית של כשלי הארגון הצבאי, ואילו בשגרה אין ראשי הזירה הבטחונית יכולים לסמוך על הפסיכולוגיה של המלחמה ועליהם לפעול ביתר נחישות להרחקת

9. ריצ'ארד א' גבריאל ופול ל' סאוואג', משבר בפיקוד, תל-אביב 1981, עמ' 12.

10. בזיל הנרי לידל הארט, מדוע איננו לומדים מן ההיסטוריה, תל-אביב 1985, עמ' 34.

11. תא"ל יואל בן פורת, מצוטט אצל אורי מילשטיין, קריסה ולקחה, רמת אפעל 1993, עמ' 47.

12. אורי לבל, 'קומפלקס משפטי-תקשורתי מול קומפלקס ביטחוני-פוליטי' (לעיל הערה 1).

13. גרהרד א' רייטר עמד על כך שמלחמה היא עיתוי שבו יתקשו דרגים אזרחיים להפעיל ביקורת ופיקוח אפקטיביים, שכן 'בזמן מלחמה, הפוליטיקאים מתקשים תמיד להשיג סמכויות ולשמור

עליהן מול גנרלים מצליחים'. Ritter, *The Sword and the Scepter*, p. 486.

המתרחש 'מאחורי הקלעים' הצבאיים מקדמת הבימה.¹⁴ מאמר זה עוסק בנסיונות לרתום את זירת השכול הלאומית הישראלית לטובת המאמץ הזה של ראשי הזירה הבטחונית.

משאב החשאיות הצבאית – המקרה הישראלי

זירת הביטחון הישראלית נקשרה מאז הקמתה של המדינה לסוגיות קיומיות וקולקטיביסטיות, שהיו הליבה של התרבות הפוליטית הישראלית. הביטחון היה ויש שיאמרו שעודנו המוצר הציבורי החיוני ביותר – תנאי הכרחי לקיומה של הקהילה הלאומית המתגבשת.¹⁵ במסגרת זו נתפסו מערכת הביטחון וצה"ל, יותר מכל מוסד במנהל הציבורי, כמשקפי האתוס הקולקטיביסטי-הציוני-הפטריוטי. זירת הביטחון, על כל הקשור אליה, היתה לסמל הממלכתיות, השייך לכלל העם. האמונה בחשיבות השירות הצבאי וחיוניותו נעשתה מוסכמה מרכזית בחברה הישראלית ונהפכה לאתוס מרכזי,¹⁶ ומעמדה של הפרופסיה הצבאית בישראל היה מורם ומוערף. אנשי הצבא נתפסו כמגשימי הציונות, ראויים לשבח ולהוקרה על תרומתם, מיועדים מאינטרס ציבורי מובהק ואמונים על נורמות ראויות.¹⁷

במיוחד נהנו אנשי הביטחון מחופש פעולה חסר תקדים במרחב הישראלי. מפלגות, קבוצות לחץ או תנועות חברתיות לא הצליחו להשפיע על עיצוב מדיניות הפעילות של צה"ל ושאר כוחות הביטחון. גם גופי ביקורת מוסמכים (ועדת החוץ והביטחון של הכנסת) נותרו במשך השנים חסרי ידע וכלים לבקר את הפעילות הבטחונית. כניסה לתחומים הללו נתפסה בלתי-לגיטימית. הביטחון נתפס כעיסוק 'דתי', העומד מעל למחלוקות השוטפות והמשמר את מעמדה הייחודי של הפרופסיה הצבאית. היא הובנתה כבעלת מונופול בתחום הצבאיות, שאינה חשופה לבקרה חוץ-ארגונית. מעמד זה הוגדר 'אחווה פרטית' במנהל הציבורי הישראלי,¹⁸ אחווה שהמשתתפים אליה נהנים מאווירה אוהדת ומאמון ציבורי

14. אני מאמץ כאן את המינוח של ארווין גופמן, הצגת האני בחיי היום-יום, תל-אביב 1966, המפריד בין שני מתחמים אלה להבהרת התנהגותו הציבורית של ארגון. על יישום תפיסתו זו על מאמצי יחסי הציבור של הזירה הצבאית ראו: Udi Lebel, 'Cracks in the Mirror of Military Hegemony: The Courts and the Media as Agents of Civil Society in Israel', in: Dan Korn (ed.), *Public Policy and Administration in Israel*, Lexington, MD 2002, pp. 189-202

15. בועז שפירא, 'סדר בסדר היום הציבורי', חיבור לתואר מוסמך במדעי החברה, אוניברסיטת תל-אביב 1984, פרק שלישי.

16. עפרה מייזלס, השירות בצה"ל: מרכיב מרכזי בהתפתחות בני הנוער בישראל, המכון הישראלי למחקרים צבאיים, זכרון-יעקב 1993.

17. עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינויים באליטה הישראלית, חיפה 2005, עמ' 247.

18. עזריאל לורבר, מדע, טכנולוגיה ושדה הקרב, תל-אביב 1997, עמ' 78.

חסר תקדים, מיוקרה חברתית ומאוטונומיה מלאה.¹⁹ כל אלה כאשר החשאיות היא משאב מרכזי לבכירי הזירה הבטחונית, לכאורה המשך ישיר, כפי שתיאר אבא אבן, לחשאיות שאפיינה את הפעילויות הצבאיות של המחותרות היהודיות בימי המנדט הבריטי, שנים ספורות לפני הקמת המדינה.²⁰ תיאוריו של אבא אבן את המדינה בימיה הראשונים, שאז כמעט כל המוסדות הציבוריים נהנו מהיעדר ביקורת תקשורתית ואזרחית אפקטיבית, נשארו שנים ארוכות תקפים בכל הקשור למדיניות הביטחון, גם כאשר מוסדות שאינם אמונים על העיסוק בביטחון כבר נעשו מסוקרים, מנותחים ומבוקרים באופן שוטף.²¹

חשאיות, שכול וביטחון: הזירה הצבאית בעידן דגם השכול ההגמוני

מאז ראשיתה של מדינת ישראל עוצב מה שאני מכנה דגם השכול ההגמוני.²² מסלולי התנהגות וביטוי ציבורי מוכתבים ומוגבלים שהוקנו להורים השכולים, כך שתגובתם על מות בנם לא תשבש את המעמד המועדף והמידור הקיים לעומדים בראש הזירה הבטחונית והצבאית. רכיב מרכזי במסגרת דגם השכול ההגמוני יכונה כאן צידוק הדין שפקד אותם. הכוונה למתן לגיטימציה להכרעות הדרג הפוליטי והצבאי, שבגינן נשלח הבן אל מותו. בצד המנהיגות הרשמית, 'התפארו' הורים עצמם בכך כי מות הבנים במלחמה אינו אלא שיאה של חוויית 'היהודי החדש' שיש להתגאות בה: 'בנינו ובנותינו היוצאים כיום בצו

19. שם.

20. אבא אבן מצוטט בהרחבה בהקשר להדירת תרבות הסודיות הקדם-מדיניתית לתקופה המדיניתית, בתוך: יהודה בן-מאיר, קבלת החלטות בסוגיות הבטחון הלאומי, תל-אביב 1987, עמ' 117-118.

21. הסוציולוג יורם פרי, שבעברו שימש עורך העיתון דבר, עיתונה של מפא"י, מאפיין את מערכת הביטחון הישראלית כמתפקדת מאחורי 'מסך עשן' אשר, באופן ההולם את תיאוריו של גופמן, נועד להרחיק את הציבור מ'אחורי הקלעים' של זירת הביטחון. לשיטתו, 'מסך העשן אינו רק תוצאה של הצורך ה"אובייקטיבי" להסתיר מידע מאויבים חיצוניים, אלא נובע גם מן הרצון להשיג יעדים פוליטיים פנימיים, ולהגביל את הדיון הציבורי על הביטחון'. ראו: Yoram Peri, *Between Battles and Ballots: The Israeli Military in Politics*, Cambridge 1983, p. 73

22. במאמר זה אני משתמש במונח 'דגם שכול' לתיאור אתוסים פרדיגמטיים מתחרים של התנהגות פוליטית של שכול. לעומת תפיסת השינוי הפרדיגמטי של קון, התופס אותו ככרוניולוגי (ראו: תומאס ס' קון, המבנה של מהפכות מדעיות, תל-אביב 1977 [מהדורה אנגלית ראשונה, 1962]), אני מציג אתוסים התנהגות אלה כפועלים במקביל ומאומצים בידי קבוצות שונות, בדומה לתפיסת המיתוסים המתחרים של קלוד לוי שטראוס. ראו: Claude Levi-Strauss, *The Raw and the Cooked: Introduction to a Science of Mythology*, Chicago, IL 1983 של מה שאינגלהארט מכנה 'Culture Shifts', המובילים לתצורות צריכה, התנהגות פוליטית וקידום אינטרסים באסטרטגיות חדשות. ראו: Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ 1990

האומה לתת את נפשם [...] לא במחנה הנעקדים הם'.²³ ואם יש לגיטימציה גורפת לנסיבות מותם של הבנים אזי אין צורך בפעילות לבירור תפקודם של הכוחות הלוחמים, לבחינת צדקתה של מדיניות הביטחון ולתביעה האזרחית-נורמטיבית לפזר את מסך העשן העוטה את אלה ולקדם דיון אזרחי בסוגיות צבאיות. רכיב אחר שאפיין את זירת השכול ותמך גם הוא בחומת החשאיות שסביב הזירה הצבאית והבטחונית הוא פרויקט ההרואיזציה שבשכול: מוסכמה תרבותית היתה שמותם של הבנים אירע בנסיבות הרואיות יוצאות דופן. מעל כל בימה הדגישו ההורים השכולים את הגבורה שאפינה את בנם בשעה שנהרג, ממש כפי שעשתה ההנהגה הממלכתית בספקה להורים משמעות להינחם בה. תאוונת, אסונות ומקרי מוות שהיו תוצאה של החלטות שגויות של הדרג הצבאי – כל אלה לא נחשפו בתקשורת החברתית השוטפת.²⁴ הדבר אף תורגם למדיניות הנצחה, והכשלים כמעט לא חדרו לסדר היום של ההנצחה הממלכתית.²⁵ שלל האנדרטאות והמונומנטים לציון חללי המלחמה בנוף ובמרחב, כמו שלל תיאורי הקרבות שהוכנסו אל ספרי הלימוד, אל מורשות הקרב ואל ספרי ההיסטוריה הרשמיים, שרובם ראו אור בהוצאת משרד הביטחון, ציינו בעיקר את מותם ההרואי של חיילי צה"ל, בהרחיקם מקרי מוות בנסיבות אחרות. משפחות של חללי אירועים שלא 'התקשו' בנחמת ההרואיזציה (תוצאה של פרובוקציות צבאיות מיותרות, תפקוד לקוי של הכוחות, תאוונת אימונים) נדרשו לסובלנות רבה ולמאמץ ארוך שנים כדי לרכך את התנגדות הממסד להפקת יוזמות הנצחה לבניהם.²⁶ היעדר אזכור בשיח הציבורי לנסיבות מוות שאינן ראויות חיזק את חומת החשאיות וסייע לממסד להימנע מלפרט ומלהשיב על שאלות קשות שהיו עולות עקב היחשפות הציבור לאירועים בעייתיים שבהם נהרגו לוחמים בלי הצדקה. בעקבות אמונה עמוקה בצדקתם של שולחי בניהם אל מותם, ובהיעדר אזכור של נסיבות מוות 'בעייתיות' נוצר בחברה הישראלית מה שאכנה שיח אנטי-ויקטימולוגי (קורבני) של שכול.

23. ראובן אבינועם, 'הנעקדים על המזבח', בתוך: ראובן אבינועם (עורך), לבבות דובכים: אבות על בנים שנפלו, תל-אביב 1965, עמ' 10-11.
24. היה לכך רקע היסטורי-פסיכולוגי. השכול הציוני-הממלכתי בעידן המדינתי הובנה כהיפוך גמור לזה היהודי מתקופת השואה. ראו למשל: ראובן גרוסמן, 'יתגדל ויתקדש', בתוך: דברי ימי יצחק: שנה למות גיבורים של יצחק זמיר, קיבוץ עברון תש"י, עמ' קלט.
25. כאשר אני משתמש במילה 'כשלים' אין כוונתי אלא לאירועים שנתפסו סובייקטיבית, הן בעיני הדרגים המבצעים והן בעיני הציבור, כהליכים בלתי-רצויים שלא הובילו לקידום יעדים מבצעיים רצויים, שהיו בני מניעה ומיותרים ועל המערכת להימנע בעתיד מהיקלעות לנסיבות שהובילו להתרחשותם. אין כוונתי להביע עמדה שיפוטית בעניין מקומם הנמנע או הבלתי-נמנע ביומיום המבצעי של צבאות.
26. מדובר באירועים שהונצחו לעתים יותר מחמישה עשורים לאחר התרחשותם. למשל, הקרב בחוליקאת ('האנדרטה לזכר חוליקאת', שער הנגב, 227 [7 בדצמבר 2005], עמ' 7) או הקרב בתל מותילה (הסרט 'זנב של פגז', מפיק: חנוך נכון, נכון הפקות; תסריט: דובי קרויטורו ואודי לבל, נובמבר 2002 [ארכיון ערוץ 10]).

לשיח הציבורי לא נכנס כעסם של ההורים השכולים. בפנותם למקבלי ההחלטות, בזירה הפוליטית והבטחונית, הבהירו ההורים כי אין הם חשים טינה או התמרמרות, וכי בניהם נפלו בידיעה ובהסכמה, והם, בשל החינוך והערכים שהקנו לבניהם, לוקחים את האחריות על גורלם.²⁷

במסגרת התנהגות זו של השכול, אם היו הורים שביקשו לעצמם אפיקי יוזמות ופעילות, הרי הם מצאו מסלולים שזכו לברכתם של ראשי הזירה הפוליטית והבטחונית. עיקר פעילותם תועל לפעילות הנצחה ענפה, ליוזמות רבות של הקמת מצבות, אנדרטאות, הוצאת ספרי זיכרון ושימור זכר בנם בהדגשה מתמדת של גודל תרומתו של הבן בעת נפילתו.²⁸ פעילותם רוכזה בעיקרה בארגון 'יד לבנים' שנועד לשדל את הממסד להרבות בתקצוב יוזמות הנצחה אלה – ארגון שהיה יוזמה של הורים שכולים ממלחמת העצמאות וזכה להכרת הממסד ולברכתו כארגון המייצג את ההורים השכולים.²⁹ פעולותיו לא זו בלבד שלא איימו על מעמדה ההגמוני של זירת הביטחון הישראלית ולא העיבו במשהו על היותה של זו 'אחווה פרטית' מאחורי חומת חשאיית, אלא נהפוך הוא. בעשייה משותפת עם ראשי הממסד הבטחוני יזם הארגון פרקטיקות הנצחה, ובכל פעילויותיו וטקסיו הוענקו שבחים ולגיטימציה ציבורית לראשי מערכת הביטחון.³⁰

הזירה הצבאית בעידן דגם השכול הפוליטי

דגם השכול ההגמוני קיבל תפנית משמעותית לאחר מלחמת יום הכיפורים (1973), שאז החל לזכות בחשיפה ציבורית דגם התנהגותי של הורים שכולים, שאכנהו דגם השכול הפוליטי. מלחמה זו נחרטה כ'קו שבר' בהיסטוריה הישראלית;³¹ נהרגו בה 2569 חיילים, נפצעו 7500 ו-301 נפלו בשבי,³² והיא פרצה תוך כדי קיפאון מדיני ובשל כשל מודיעיני חמור, ולאחריה נסדק האמון העיוור ארוך השנים במעצבי מדיניות הביטחון של ישראל.³³

27. כך למשל אב שכול, אחד מרבים, ששני בניו נהרגו במלחמה, כתב: 'מות ילדי לא בא עלי במפתיע [...] כל חיי חינוכנו [אותם] לכך, ועתה גדולה מאוד התברכותי בשניהם יחד'. ראו: 'קינה לאב', בתוך: אבינועם (עורך), לבבות דובכים: אבות על בנים שנפלו, עמ' 26.
28. אילנה שמיר, הנצחה וזיכרון, תל-אביב 1996, עמ' 78.
29. ראו התכתביות אנשי הארגון עם משרד הביטחון, ארכיון צה"ל (א"צ) 14 - 55/540.
30. שם.
31. עמוס כרמל, הכול פוליטי: לקסיקון הפוליטיקה הישראלית, תל-אביב 2001, עמ' 676.
32. שם.
33. כלל תפיסות הביטחון בשנה ההיא התבררו כשגויות, ובהן קו בר לב, האמונה שמצרים לא תפתח במלחמה בטרם תתחמש, ססוריה תימנע ממלחמה כל עוד מצרים לא תוביל אותה, אמונה בעומק האסטרטגי של ישראל לאחר מלחמת ששת הימים וזלזול מתמשך ביכולות העולם הערבי. ראו: שם, עמ' 677.

האזרחים לא יכלו שלא להיחשף לשכול אנטי-הרואי, שכן כבר בימים הראשונים ללחימה נהרגו מאות בקרבות, נשבו ועונו, ומוצבים שבהם ישבו 'נמחקו'. גם הממד הוויקטימולוגי (קורבני) עלה ותודעת השואה התחברה לראשונה לתודעת השכול הציוני-הישראלי.³⁴ הורים שכולים לא יכלו עוד לנהוג על-פי דגם השכול ההגמוני, שכן לא היו עוד משוכנעים כי נסיבות מותם של הבנים היו הכרחיות.³⁵ מספר החללים נעשה מרכזי בשיח הציוני: זו היתה המלחמה הראשונה שהכול ידעו את מספר הרוגיה, ומספר החללים אף הפך דגל לניגוח פוליטי ואישי כלפי ההנהגה שרשלנותה גרמה לאסון.

בשלהל הפגנות, מודעות בעיתונות, עצרות מחאה ותהלוכות שיצאו לעתים מבתי-העלמין הצבאיים נשאו מאות משפחות שכולות מסרים פוליטיים נגד מעצבי מדיניות הביטחון. עיקר האשמה כמות הבנים הופנתה לשר הביטחון משה דיין ולראש הממשלה גולדה מאיר. שר הביטחון דיין, מי שבעבר ייצג את הצבר האולטימטיבי, כונה באירועים רבים בפי הורים שכולים 'רוצח' וקולות רבים תבעו את התפטרותו ואת התפטרות הממשלה כולה. בייחוד כעסו המשפחות על נסיונות של הדרג המדיני, באמצעות ועדת חקירה, להצביע על בכירי הזירה הצבאית כאשמים במלחמה. אספות רבות התקיימו כדי למחות על מה שכינו מאות המשפחות השכולות שהשתתפו בהן 'התעלמות ועדת אגרנט מקביעת האחירות של הדרג המדיני למחדלי מלחמת יום הכיפורים'.³⁶ לראשונה חרגו משפחות שכולות מפעילות ציבורית מוגבלת במסגרת ארגוני הנצחה ממלכתיים. אימהות שכולות פעלו נמרצות כדי למנוע מגולדה מאיר את הזכייה בפרס ישראל (על תרומתה המתמשכת למדינה) בשל חלקה במחדל,³⁷ והצטרפו לעשרות תנועות מחאה בזירה החברתית שפעלו למימוש חילופי השלטון, מה שאכן קרה ארבע שנים לאחר המלחמה.³⁸

דגם השכול הפוליטי חזר על עצמו ביתר שאת בזמן מלחמת לבנון (1982) שגבתה יותר מ-650 הרוגים.³⁹ אם במלחמת יום הכיפורים נחשפו מחדלי ההנהגה לאחר המלחמה, הרי

34. רוביק רוזנטל, האם השכול מת?, תל-אביב 2002, עמ' 18.
35. כך למשל הסביר אב שכול אחר לנשיא אפרים קציר כי 'צריך להבין את המרירות המיוחדת שמאפיינת את הרגשתם של הורי חללי מלחמת יום הכיפורים [...] מקנן בהם החשד הנורא שהקורבן לא היה בלתי נמנע. חשד זה מתגבר למימדים עצומים נוכח הדיבורים על המחדל'. ראו: מ' שמואל, 'הורים שכולים: נראה לנו שאין הציבור רגיש דיו למצבנו', מעריב, 11 ביולי 1974, עמ' 15.
36. מעריב, 27 בפברואר 1975.
37. מעריב, 28 במרס 1975.
38. על פעילותן של משפחות שכולות לאחר מלחמת יום הכיפורים ראו: אודי לבל, 'מלחמת יום כיפור והתגבשותו של השכול הפוליטי', בתוך: זאב דרורי ומשה שמש (עורכים), מלחמת יום כיפור: מבט אחרי שלושים שנה, באר-שבע 2006.
39. ב-5 ביוני 1982 נפתח מה שהחל כ'מבצע שלום הגליל' שבו הורו ראש הממשלה מנחם בגין ושר הביטחון אריאל שרון לצה"ל להיכנס ללבנון ולפנות משם את בסיסי המחבלים שירו טילים על צפון המדינה. אף-על-פי שהמבצע הוגדר מוגבל בכל הקשור לשטח אחיותו של צה"ל בלבנון, חדרו כוחות הצבא עד בירתה של לבנון. בשבוע הראשון למלחמה היה אמנם קונצנזוס פוליטי

במלחמת לבנון אלה נחשפו כבר במהלכה. עוד בזמן שחיילי צה"ל נלחמו טענו הורים שכולים, שבניהם נהרגו שבועות ספורים לפני כן, שזו מלחמה מיותרת, מלחמת בררה, שגבתה לחינם מחיר דמים. הורים שכולים רבים הפכו ליזמי תקשורת ולמנהיגי דעה פוליטיים מובילים, ו'על כרטיס הכניסה של השכול' הם זכו לסיקור תקשורתי אינטנסיבי בהיעם את התנגדותם להמשך שהותו של צה"ל בלבנון – שהות מיותרת, לשיטתם, שגבתה מהם מחיר דמים מיותר. כבר במהלך השנה הראשונה למלחמה קמו שמונה תנועות מחאה מאורגנות, בצד הפגנות ומחאות ספונטניות רבות אחרות, נגד המלחמה. ככולן לקחו חלק מרכזי הורים שכולים שאיבדו את בנם במלחמה שבועות ולפעמים ימים ספורים לפני לכן.⁴⁰ בזמן הקרבות הם פרסמו בעיתונות ועל שלטי חוצות את מספר ההרוגים, 'המיותר' לשיטתם, שהמלחמה גובה. שלטים אלה אף הונפו דרך קבע אל מול משכנו של ראש הממשלה בירושלים.⁴¹ הממשלה הואשמה ב'שימוש ציני בחיי הבנים',⁴² וגם הפעם, כמו לאחר מלחמת יום הכיפורים, מודעות ציבוריות מטעם הורים שכולים האשימו את שר הביטחון ואת ראש הממשלה באחריות ישירה לאובדן: 'שרון – 600 חללים אידיאליים במלחמתך האידיאלית',⁴³ 'על מה נפל בני?', ו'שרון רוצח ילדינו'.⁴⁴ לבסוף, לאחר חילופי שלטון (1985), נסוג צה"ל מלבנון. לפני כן פוטר שר הביטחון מתפקידו בעקבות דוח של ועדת חקירה, שגם היא קמה בלחץ תנועות המחאה ובראשן הורים שכולים רבים. ועדת החקירה הוקמה במקורה לבדיקת אחריותו של צה"ל לטבח שעשו הכוחות הנוצרים בפלסטינים במחנות הפליטים בסברה ובשתילה. אבל זה היה, לדעת רבים, תירוץ להיענות לגלים הציבוריים ההולכים ומתרחבים בעת ההיא, להעביר את שר הביטחון מתפקידו בשל אחריותו לכלל מהלכי המלחמה ולשכול שהיא גרמה.⁴⁵

דגם השכול הפוליטי בהקשרו הלבנוני חזר ועלה בסוף שנות התשעים עת התארגנו אימהות שכולות רבות, שבניהן נפלו ברצועת הביטחון בדרום לבנון, כדי להשפיע על

- בישראל בדבר נחיצותו של המבצע, אך עם התרבות האכזרות החלה ההתנגדות אליו הולכת וגוברת. ראו: עמוס כרמל, הכול פוליטי, עמ' 682.
40. ראו: ידיעות אחרונות, 3 ביוני 1983.
41. ראו: אודי לבל, 'כותבי צוואות הבנים', בתוך: יותם בנימין (עורך), זמן יהודי, ירושלים 2007 (ברפוס).
42. מכתב למערכת העיתונים שכתבה אם שכולה ופורסם בהארץ, 26 באפריל 1983, בדבר, 27 באפריל 1983 ובעל המשמר, 27 באפריל 1983. עצם פרסומו בכמה עיתונים מתחרים מלמדת על הבימה שעורכי העיתונים החליטו להעניק ל'קול' הזה של אימא של חייל.
43. כרוזת של הורים שכולים המתוארות בכותרת ראשית, 10 באוגוסט 1987.
44. על שחזור הקריאות של ההורים השכולים ראו: ידיעות אחרונות (מוסף 7 ימים), 3 באפריל 1992. על שלל ההתנהגויות התקשורתיות והציבוריות של הורים שכולים במלחמה ראו פירוט בספרו של אב שבנו נהרג בקרב על מבצר הכופור בלבנון: יהושע זמיר, לא די לשרוד, תל-אביב 1992.
45. ראו ספרו של מי שהיה מזכיר ממשלת בגין: אריה נאור, ממשלה במלחמה, תל-אביב 1988, פרק שמיני.

מעצבי מדיניות הביטחון ולהוביל לנסיגת צה"ל מלבנון.⁴⁶ מעבר לחזרה על נוכחותם האינטנסיבית של הורים שכולים בשיח התקשורתי והחברתי, שם הציגו את מות בניהם כמיותר, הם זכו לאוזן קשובה אצל ראשי הזירה הפוליטית.⁴⁷ ואכן, קצת יותר משנתיים לאחר שהחלה פעילותה הממוסדת של תנועת 'ארבע אימהות', שנקראה כך על שם ארבע מקימותיה, ערב בחירות 1999 נטו שלושת המועמדים לאמץ את היציאה מלבנון כפעילות הכרחית, וב-25 במאי 2000 הורה ראש הממשלה אהוד ברק על יציאת צה"ל מדרום לבנון.

דגם השכול הפוליטי מבטא את נסיגתם של הורים שכולים מכללי ההתנהגות והביטוי ההגמוניים. הם תופסים את מות בנם כמיותר ומבטאים תסכול זה בפומבי. בדגם זה לא מסומן האויב (הפוגע) הערבי הקונקרטי (סורי, מצרי, פלסטיני) כאחראי למות הבנים, אלא מסומנות דמויות בזירה הישראלית – שר הביטחון, ראש הממשלה – כאחראיות לאובדן. ואולם מבחינתו של צה"ל ומבחינת זירת הביטחון בכלל, גם במסגרת דגם זה הם נשארו מוגנים, בעלי מעמד הגמוני מוצק, מעל המחלוקות הציבוריות. המשפחות השכולות של מלחמת יום הכיפורים זעמו על נסיון המערכת הפוליטית לתלות את האשם במסד הצבאי ודרשו דין-וחשבון פוליטי. גם הורי מלחמת לבנון הקפידו להדגיש כי העימות שלהם הוא עם הפוליטיקאים שיזמו את המלחמה, ונמנעו מלתקוף את הצבא. הם ניתבו את זעמם אך ורק כלפי העומדים בראש הזירה הפוליטית: 'הביקורת שלנו אינה על צה"ל אלא על מי ששלח את בנינו ללבנון',⁴⁸ אף-על-פי שבמלחמה לא חסרו טעויות טקטיות ומבצעיות שגבו מחיר דמים מיותר. גם תנועת ארבע אימהות הבהירה שלא תטיף לסרבנות לשירות בצה"ל ולא תתקוף את הצבא אף-על-פי שלראשו היתה השפעה נרחבת על עיצוב תפיסת הביטחון של ישראל בגבולה הצפוני, ובמצע התנועה הובהר כי העימותים הציבוריים שלה יהיו רק עם מעצבי המדיניות הפורמלית, קרי חברי הממשלה, ולא עם מיישמי המדיניות – לובשי המדים.⁴⁹

46. משהחליטה ממשלת ישראל בראשותו של שמעון פרס על סיום המלחמה בלבנון (1985) הוחלט להשאיר את צה"ל ברצועת ביטחון – אזור חיץ בין ישראל ללבנון. לימים, עם התעצמות ארגון חזבאללה בשטח, ריכזה הרצועה את מרכז הכובד של המאמץ הצבאי הישראלי וגבתה הרוגים רבים.

47. אם במלחמת לבנון השפעתם של הורים שכולים פעילים היתה עקיפה, הפעם הורים שכולים זכו, בעקבות פעילות תקשורתית ענפה, לפגישות תכופות עם שר הביטחון, עם סגנו, עם נשיא המדינה, עם שמונה משרי הממשלה ועם נציגי כל המפלגות המיוצגות בכנסת. בסיוע תרומה רחבה מן האיחוד האירופי הרחיבו את פעילות ההסברה והיו לגוף מעצב מדיניות המעורב בפוליטיקה הלאומית הישראלית. ראו למשל: מעריב, 22 ביוני 2001.

48. הורים שכולים מתבטאים: חותם: שבועון על המשמר, 20 במאי 1983.

49. מצע תנועת ארבע אימהות, ארכיון קיבוץ גדות – תיק ארבע אימהות.

שכול כפרקטיקה של אי-אמון בצבא – הורים שכולים וכרסום מעמדה ההגמוני של הזירה הצבאית

לאחר שנים שבהן נחשף הציבור הישראלי אך ורק ל'קדמת הבימה' של הזירה הצבאית, החלו תהליכים תרבותיים וטכנולוגיים מתרחשים בראשית שנות התשעים שנראה כי סיימו את העידן הזה.⁵⁰ בעקבות שלל התרחשויות חברתיות, משפטיות ובייחוד תקשורתיות, נחשפו לעיני הציבור הרחב 'אחורי הקלעים' של זירת הביטחון: ריבוי של תאונות וכשלים מבצעיים בצד מאמצי טיוח, הסתרת עובדות וחריגה מכללי התנהגות ציבורית תקינה, מה שהציב סימן שאלה מתמשך על האתוס הפרדיגמתי על אודות מקצועיותו של הצבא ודבקותו בערכים ובנורמות התנהגות שונות מאלה של הזירה הפוליטית האינטרסנטית. זירת הביטחון נתפסה לראשונה כמקדמת אינטרסים עצמיים,⁵¹ עושה למניעת חשיפת כשלי בכיריה ולמניעת תרבות למידה ארגונית שתוביל לאי-הישנותם של אסונות הגובים מחיר דמים בקרבה, גם במחיר 'איום' על קידומם ומעמדם הציבורי של קציניה. ייתכן שהריכוז המתוקשר של משברים ואסונות צבאיים שפרצו לתודעה הציבורית תרמו להתנהגויות התקדימיות שינוחתו להלן ויקפלו בתוכן מסר גורף של אי-אמון.⁵²

'דם בני זועק מן האדמה' – בשם השכול למאבק בצבא

מופע פומבי ראשון שהיה סימן דרך ברור ביחסים בין הצבא לבין ההורים השכולים ולמעשה בינו לבין החברה הישראלית, וסופו בהקמת תנועה חברתית של הורים שכולים,⁵³ אירע לאחר אסון 'רולטת הרשת' בבסיס חיל האוויר בדרום ישראל (1991). אירוע זה

50. כוונתי להתפתחויות שכוננו 'מהפכה': מהפכה תקשורתית (סוף עידן המונופול הממשלתי במדיניות התקשורת), מהפכה משפטית (במסגרתה ערכים ליברליים ואינדיבידואליסטיים קודמו לראש סדר היום הערכי של הזירה המשפטית יחד עם נכונותה של זו להתעמת עם הזירה הפוליטית על הקצאת הערכים החברתיים), מהפכה צרכנית (במסגרתה האזרח הישראלי נהפך 'לקוח' והחל בתביעות הולכות ומתרבות מן המדינה בכל הקשור לזכויותיו כפרט) ועוד. ראו: Udi Lebel, 'Cracks in the Mirror of Military Hegemony: The Courts and the Media as Agents of Civil Society in Israel' (above note 14), pp. 199-231

51. בניגוד לאינטרסים ממלכתיים, שבמשך שנים דבק בה דימוי כאמונה על אלה.

52. לפירוט שלל התאונות והכשלים הצבאיים שנחשפו במהלך שנות התשעים ראו: Udi Lebel and Henriette Dahan-Kalev, 'Marshaling a Second Career: Generals in the Israeli School System', *Educational Administration and History*, 37, 1 (2005), pp. 79-103

53. לא זה המקום להידרש לניתוח מוסדי של התנועה המוקמת. האבחון נעשה במקום אחר. ראו: גדעון דורון ואורי לבל, פוליטיקה של שכול, תל-אביב 2005, בהתבסס על מסורת חקר התנועות החברתיות החדשות מבית מדרשו של קלאוס אופה: Claus Offe, 'New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics', *Social Research*, 52, 4 (1985), pp. 868-871

הוביל לחשיפתה של האם השכולה שולה מלט, שנאבקה בחיל האוויר עד שהחליטה לשים קץ לחייה (27 בפברואר 1993).⁵⁴ לאחר שרשויות הצבא טענו כי בנה אמיר נהרג מפגיעה בראשו מכנף מטוס, החלה אימו לחקור בעצמה את נסיבות האירוע. היא הגיעה לבסיס, תחקרה חיילים, עימתה עדויות, יצרה קשר עם בני משפחה של הרוגים קודמים בנסיבות דומות – במקרים שלא נחשפו לציבור – ומצאה כי מדובר בטקס של אומץ, חלק מתרבות ארגונית של הבסיס, שהתקיים שנים בידיעת מפקדי הבסיס והחיל, טקס שכבר גבה הרוגים בעבר. לא כנף מטוס פגעה בכנה, אלא הוא נקשר לרשת לבלית מטוסים ובהיותו צמוד אליה היא הונפה לאוויר. הקשרים שריתקו את ידיו אל הרשת הותרו והוא הועף למרחק רב ונחת על רצפת מנחת התעופה מרוסק כולו, עם עמיתה שנקשרה והועפה גם היא.

את ממצאיה הקשים, שסתרו את הגרסאות הרשמיות של הצבא, פירטה שולה מלט בהרחבה באמצעי התקשורת. היא אף ביקשה לציין בבית-העלמין הצבאי: כחודשיים לאחר אסון רולטת הרשת פנתה מלט לשלטונות צה"ל בדרישה לשנות את נוסח המצבה על קבר בנה בחלקה הצבאית ביקנעם. שלא כמו מצבות רשמיות הנמנעות מלציין את נסיבות המוות כשאלה חורגות מהאתוס ההרואי והאקטיבי, חרטה מלט על המצבה שהכינה: 'אמיר מלט [...] סומנתי הובלתי כשה לטבח [...] פצעוהו אנושות ברשת לבלית מטוסים ב"ט בתמוז'. מיד לאחר התאבדותה הסירה המחלקה להנצחת החייל את הסלע והניחה אותו מחוץ לחלקה הצבאית בבית-העלמין. בתגובה פרסמו הורים שבניהם נפלו בתאונות אימונים את מחאתם בעיתונות והקימו את מה שזכה לשם 'מצוק – ועד הפעולה על שם שולה מלט ז"ל: משפחות חללי צה"ל וקורבנות שווא'.⁵⁵

עוד בחייה של מלט, וביתר אינטנסיביות לאחר התאבדותה, פעלה התנועה החברתית לכפות פיקוח אזרחי על הצבא ולשפוט את קציניו האחראים לגרימת מוות ברשלנות מחוץ למסגרת הצה"לית. יותר ויותר משפחות שכולות, שלנסיבות נפילת בניהן לא ניתן מקום בתרבות הישראלית, החלו חושפות את העובדה כי מות הבנים היה תוצאה של הפקרות, חוסר מקצועיות ורשלנות, וכי האחראים לכך קודמו בצבא לתפקידים בכירים. התנועה החליטה לשים קץ לדבר. במכתב לכתבים הצבאיים הסבירה לאה צוריאנו, אם שכולה שבנה נהרג בתאונת אימונים בחיל האוויר, את מהות פעילותה של התנועה: 'האם השתבשה דעתנו כשאנו רוצים כי הצדק יצא לאור? כן. דם בני זועק מהאדמה ולא אשקוט: עד אשר הכנסת תחוקק חוק שייטול מרשויות הצבא את סמכויות החקירה, התביעה, השיפוט והענישה בתיקי גרימת מוות לחיילים בתאונות אימונים. אנחנו שילמנו כבר את

54. לפרטים על המקרה, המובאים בהמשך, ראו: Gideon Doron and Udi Lebel, 'Penetrating the Shields of Institutional Immunity: The Political Dynamic of Bereavement in Israel', *Mediterranean Politics*, 9, 2 (June 2004), pp. 98-134

55. מעריב, 11 בנובמבר 1994.

מחיר השתיקה אבל כל ישכח שאר הציבור כי אינו מחוסן! מאבקנו איננו אישי אלא ראוי כי יהיה מאבק ציבורי של כלל ההורים במדינה.⁵⁶

התנועה החברתית שהקימה מלט ריכזה הורים שכולים רבים שאיבדו את בניהם בנסיבות דומות והחליטו להפוך את אסונם הפרטי לבעיה ציבורית: 'הכאב הנורא לקבור את בנינו [...] לשכל בנים בתאונות אימונים ברשלנות פושעת, לעמוד מול המערכת הצבאית ולדעת שהמערכת המשפטית של צה"ל מיועדת אך ורק להגנת המפקדים והקצינים [...]'. הוסכם על הכול כי לבעיה יש פתרון יחיד שהתנועה צריכה לקדם: 'אנחנו נגשים את המטרה להוציא את החקירות והשפיטה מצה"ל'.⁵⁷

התנועה החלה בפעילויות ראשוניות של הורים שכולים במרחב הציבורי. אלה כווננו, אישית ומוסדית, נגד העומדים בראש הזירה הצבאית והבטחונית. מרב מאמצייהם של ההורים היו תקשורתיים. הפרויקט המרכזי שהתמקדו בו היה פרויקט החשיפה. כדי להגדיר את תאונות האימונים כבעיה חברתית, זיהו את הצורך לחשוף את הציבור הרחב להיקף התופעה וליידעו על היעדר תרבות ארגונית של למידה, הסקת מסקנות ומיצוי הדין עם האחראים לכשלים המצטברים. ביוזמתם הוקמו ועדות חקירה משפטיות וחוקי-צבאיות לחקר תאונות מבצעיות ותאונות אימונים שגבו מחיר דמים, ועדות שחלק מדיוניהן התנהלה פומבית, מסוקר לכלי התקשורת – שם יכול הציבור להיחשף לאחורי הקלעים של הזירה הצבאית וללמוד לא רק על רשלנויות ועל חוסר מקצועיות אלא גם על מסכות של טיוחים ארגוניים שאפיינו את התגובה הצה"לית לאחר תאונה ואסון.⁵⁸

נוסף על כך פעלו חברי התנועה להשפיע ישירות על ההתייחסות החברתית אל העומדים בראש הזירה הצבאית, שנתפסו בעיניהם אחראים לרשלנות שהביאה למות בניהם. כך למשל נוהל מאבק ציבורי, שכשל, נגד מינויו של תא"ל אילן שיף, הפרקליט הצבאי הראשי, לאב בית-הדין הצבאי לערעורים בדרגת אלוף (1996). שיף סומן כשחקן חשוב בטיוח רבים מתיקי התאונות, כמי שאפשר לאחראים למוות להמשיך להתקדם בסולם הדרגות ולא סילקם מן הצבא. המינוי אושר בסופו של דבר, אך במהלך מסע ההתנגדות לו עוררו ההורים ויכוח ציבורי רחב וקובלנתם זכתה לתהודה בזירה התקשורתית והציבורית

56. מכתב לא מתוארך שמסרה לידי הגב' לאה צוריאנו מעפולה. את המכתב היא שלחה, כנראה בשנת 1995, לכתבים הצבאיים, להסכרת מטרות פעילותם של ההורים השכולים.

57. לאה צוריאנו, 'אל מול קהל הורים שכולים, על קברה של שולה מלט', ללא תאריך. את המסמך קיבלתי מהגב' צוריאנו בפגישתי עמה בעפולה, מרס 1998.

58. ראו למשל את דיוני ועדת וינוגרד – ועדת חקירה בראשות השופט יעקב וינוגרד שקמה בעקבות תביעות של משפחות שכולות שבניהן נהרגו באסון במהלך תרגיל חילוץ במסוקים, שבו נקרע ככל שנשא אותם. לאחר אין ספור עתירות לבית-המשפט העליון, החליטו שופטיו לחייב את בדיקת האירוע בוועדת חקירה חוקי-צבאית ובה התגלו לעיני הציבור טיוחים מחושבים והעלמת ראיות שנעשו בהוראת מפקד חיל האוויר והכופים לו. על האירוע ראו: גדעון דורון ואודי לבל, 'ארגון מתגונן', פלילים, 9, 1999, עמ' 129-185.

וסוקרו מפייהם מקרים רבים שנהרגו חיילים בתאונות והאחראים לכך קודמו. מאבק תקיף אחר ניהלו בבית-המשפט העליון הורי החייל ינאי שושן ז"ל, שביקשו מבית-המשפט למנוע את מינויו של אל"מ מוני חורב לתפקיד בעל משמעות סמלית בחברה הישראלית, מפקד בית-הספר לקצינים של צה"ל.⁵⁹ כנס של בני הזוג שושן נהרג בעת שירותו בחטיבת גבעתי, בהתפוצצות רימון שהיה באפוד שעל גופו.⁶⁰ הפרקליט הצבאי סבר שהאחריות לאירוע מוטלת על מפקדי החטיבה ובהם אל"מ חורב והגיש נגדו כתב אישום.⁶¹ לבסוף זוכה חורב ומינויו אושר והוא נכנס לתפקידו ב-21 בינואר 1996.

הסתמיות שבשכול – ממשבר אישי למשבר צבאי: העימות בין הורים שכולים למיישמי מדיניות הביטחון

ההורים השכולים הדגישו מעל כל במה אפשרית את הפער בין תדמית הצבא כארגון אחראי ומקצועי האמון על הססמה 'ותדע כל אם עבריה כי הפקידה בניה בידי מפקדים ראויים',⁶² לבין המציאות. באמצעות שלל עתירות לבית-המשפט העליון הם הצליחו לכפות על הצבא לחשוף דוחות חקירה ותחקירים צבאיים רבים שכתבו קצינים בכירים ואשר מלמדים כי 'האסון לא קרה מעצמו אלא נגרם כתוצאה מחוסר משמעת, חוסר מקצועיות ורשלנות מקצועית של מפקדים בכל הרמות'.⁶³ כך החל להיות מופץ על-ידי ההורים המסר כי הארגון הצבאי אינו עושה די לשמירה על חיי הבנים וכי ההורה הוא שצריך לפקוח עין ולשמור על בנו: 'אנחנו רוצים [...] מסקנות [...] הפקת לקחים. שחס וחלילה חבריהם של הבנים שלנו [...] לא יקרה להם מה שקרה לילדים שלנו [...] את הילדים שלנו לא נחזיר בשום דרך ו[ב]שום ועדת חקירה'.⁶⁴ הם הדגישו שפעילותם אינה פוליטית כי אם מתמקדת בתרבות הארגונית הפנים-צה"לית בלי הברדל בין ימין לשמאל, שכן נגע קורבנות תאונות האימונים פוגע בכול, בלא הברדל השקפות פוליטיות, וכי היא באה לאחר שלמדו כי הדרגים הפוליטיים-האזרחיים לא פעלו במשך השנים, הן ימין והן שמאל, ליישום בקרה אזרחית ראויה על הצבא. הם עצמם הוצגו תקשורתית לציבור בחשיפה האינטנסיבית

59. בג"צ 4537/96, 'מסעוד ועליזה שושן נגד ראש המטה הכללי ואחרים'.
60. בחקירת האירוע עלה כי הפיצוץ הוא תוצאת אי-שמירה על הוראות הבטיחות בחטיבה, שלא שוננו לחיילי הפלוגה שאליה השתייך. ההוראות לא היו ידועות למפקדי הפלוגה, הגדוד והחטיבה.
61. כתב אישום בעברת גרימת מוות ברשלנות (עברה על סעיף 304 לחוק העונשין, תשל"ז-1977), 14 במאי, 1996, הפרקליטות הצבאית.
62. משפט שנקשר לדוד בן-גוריון, המעטר כמעט כל בסיס צבאי בישראל והפך לססמה תרבותית.
63. דוח שכתב אל"מ (מיל') משה גבעתי על אירוע 'ירי ידידותי' שגרם להריגת שני חיילי צנחנים. הדוח פורסם בהרחבה בעיתונות ביוזמת המשפחות השכולות החברות בתנועה. ראו: דורון ולבל, 'ארגון מתגונן' (לעיל הערה 58).
64. דברי אלי בן שם לאלון בן-דוד, הערוץ הראשון, 'מבט', 5 בפברואר 1997, בשעה 20:03.

שקיבלו כקורבנות, כפי שגרס דודו של חייל שנהרג עקב מחדל צבאי: 'אבא, שמגייס בנו לצבא, לא מקריב אותו, לא עוקד אותו – הוא סתם מפקיר אותו'.⁶⁵ פעילותם של ההורים אף צירפה לשורותיהם משפחות שכולות רבות שנמנעו שנים מלתקוף תקשורתית וציבורית את הצבא. כך התבטאה אם שכולה שבנה נהרג בתאונת אימונים וניסתה להשפיע על מניעת מקרים דומים בעתיד בלי לתקוף את הצבא ציבורית: 'במשך ארבע שנים האמנו שהצבא יעשה בעצמו את הדברים. את השינוי. חשבנו שאם נשב בשקט, נשתף פעולה, ננסה לשכנע, הדברים יקרו [...] לא עשינו מספיק [...] אם היינו צועקים, פונים לתקשורת, מפעילים לחץ גדול יותר, היינו מונעים תאונה'.⁶⁶ לימים הצטרפה אם זו למאבק הציבורי לכפות על הצבא למידה ארגונית ולפתוח אותו לבקרה אזרחית.

ארגון מתגונן – צה"ל מול הורים שכולים

זה שנים רבות לא תורגמו משברים וכשלים בתחום הבטחוני והצבאי לשיח ציבורי נוקב על מקצועיות בכירי מערכת הביטחון, אלא 'קפצו' מעל המערכות האלה אל תוך הזירה הפוליטית. שחקנים ויזמים פוליטיים השתמשו בהם לנגח יריבים, וכך נותרה הזירה הבטחונית והצבאית חסינה מבקרה אזרחית.⁶⁷ קל וחומר כאשר האליטות הפוליטיות הישראליות, מימין ומשמאל, הכילו בתוכם קצינים בכירים רבים, שבענייני ביטחון פנים צבאיים נהגו במשך השנים, בלא הבדל פוליטי, להמשיך ולקדם אינטרסים ארגוניים של הזירה הצבאית.⁶⁸

תנועת ההורים השכולים שהלכו בדרכה של שולה מלט העמידה את ראשי מערכת הביטחון והצבא מול מציאות חדשה של הורים שכולים הזוכים לחשיפה תקשורתית

65. דודו אלהרר (דודו של דורון אלהרר), ידיעות אחרונות, 31 בינואר 1990, עמ' 3.
66. דברי יעל גרמן, כיום ראש עיריית הרצליה, אצל סימה קדמון, 'איך יכולתי לכעוס על הצבא שלנו, על המפקדים שאיל אהב', מעריב (סופשבוע), 27 בנובמבר 1992.
67. כך אירע לאחר מלחמת יום הכיפורים (1973), כפי שפורט בהרחבה. כך אירע לאחר מלחמת לבנון (1982) שרבים מהרוגיה נהרגו עקב כשלי ביצוע צבאיים, אך היא הפכה כלי לניגוח ממשל בגין ושרון. כך אירע לאחר הטבח שביצע ברוך גולדשטיין במערת המכפלה (1994), שנבע מכשלי אבטחה של צה"ל אך נוכס בידי השמאל לניגוח הימין והצגתו כבורטלי ורצחני. כך אירע לאחר רצח ראש הממשלה יצחק רבין (1995) שהתאפשר בשל כשלי אבטחה של שירות הביטחון, אך הריון ברצח היה ונותר פוליטי תוך כדי הפניית אצבע מאשימה של השמאל הישראלי כלפי הימין על ההסתה לרצח. כך אף אירע לאחר אסון המסוקים (1997) שנהרגו בו 73 חיילים בתאונת אוויר בדרכם לדרום לבנון. האסון נוכס בידי תנועות שמאל כממחיש את מספר ההרוגים שתובעת נוכחות צה"ל בלבנון.
68. על 'הלובי הבטחוני' הישראלי ראו: יגיל לוי, צבא חדש לישראל, תל-אביב 2004.

מסיבית בעקבות פעילות ענפה בזירה החברתית, ופועלים לצמצום סמכויותיו של צה"ל בסוגיות מהותיות (הוצאת חקירות מתוכו, פתיחת הדיון על קידום בכיריו ואזורו, הפחתת מעמד קצינים בחברה וכדומה). לפיכך נזקקה הזירה הבטחונית והצבאית ליזום תגובות להרחקתם ממעגלי השפעה אפקטיביים ולמזעור השפעתם. שלא כמו בשנים קודמות שאינטרסים צבאיים מובהקים קודמו על-ידי נציגי הצבא (בדימוס) בזירה הפוליטית, נדרש הארגון הצבאי להתחיל ולפעול בזירות הציבוריות שבהן פעלו ההורים, בזירות המרכיבות את החברה האזרחית שאינה אלא תוצר של הקומפלקס המשפטי-התקשורתית הישראלי.⁶⁹ הביטוי המובהק ביותר של מאמצי הפרופסיה הצבאית היה הקמתו של 'פורום מג"דים, מח"טים וטייסים במילואים' – התארגנות של קצינים בכירים במילואים כדי להיות תגובה לדומיננטיות של ההורים השכולים בזירה החברתית (והתקשורתית). הפורום הוקם ביולי 1995, שאז החליט היועץ המשפטי לממשלה להגיש כתב אישום נגד סגן מהצנחנים שנמצא לשיטתו אחראי למות חייל ב'ירי ידירות' בפעולה קרבית בדרום לבנון, וזה בניגוד לעמדת הפרקליט הצבאי הראשי שביקש לשחררו מהאחריות לאירוע. הוריו של החייל ההרוג פעלו פעילות ציבורית נמרצת נגד החלטת הצבא ופנו ליועץ המשפטי לממשלה, וזה קיבל את תביעתם והחליט להעמיד לדין את מפקד הכוח שהתרחל בתפקידו. הרבר היה לאחר תקופה ארוכה שמקומם של הורים שכולים המלינים על מפקדי הצבא התעצם בתקשורת הישראלית ולאחר שתאונות אימונים רבות נחשפו לציבור.

קצינים בכירים בהווה ובדימוס הצטרפו לעצומות שהפיץ הפורום נגד ההחלטה ואף לעתירת ראשיו לבג"צ בבקשה שיבטל את החלטת היועץ המשפטי לממשלה. חברי הפורום ביקשו להעניק סיוע משפטי, ציבורי ותקשורתי לכל קצין בכיר המתעמת עם הורים שכולים ועם תנועות חברתיות למנהל תקין ולטוהר מידות, שהחלו חוברים אליהם בתביעותיהם. בכנס היסוד של הפורום אמר מנכ"ל משרד הביטחון, אלוף במילואים, כי הצבא רואה בפורום גורם שאמור 'ליטול' את היוזמה בזירה האזרחית, ובעיקר בזירה התקשורתית, מידי ההורים השכולים.⁷⁰ יוזם הקמת הפורום, אלוף-משנה במילואים, מספר בעצמו על האתגר שעמד לפניו: 'חשנו שההורים השכולים משתלטים על התקשורת ועל סדר היום, וזוכים באהדה רבה. רצינו להחזיר את המוטלת לכיוון הצבא ולאזן את התמונה'.⁷¹ הפורום שם לעצמו מטרה לפעול ציבורית להחזרת האהדה לארגון הצבאי

69. במחקר על החברה האזרחית הישראלית עלה כי תנועות חברתיות ויזמים ציבוריים הפועלים בה משתמשים בשתי אסטרטגיות לקידום ענייניהם: פעילות תקשורתית ופעילות משפטית. ראו: לבל, 'קומפלקס משפטי-תקשורתי' (לעיל הערה 12).

70. מצוטט אצל דרורן ולבל, 'ארגון מתגונן' (לעיל הערה 58).

71. לדברי יוזמי הפורום, כל נציגי הצבא באליטה הישראלית – חברי המטכ"ל, חברי כנסת ושרים שהיו בעבר קצינים בכירים, נשיא המדינה דאז (אלוף במילואים עזר ויצמן), שרי ביטחון לדורותיהם – כולם תמכו בפורום ובירכו על הקמתו. ריאיון של כותב המאמר עם אריה נייגר, מייסד פורום מג"דים, מח"טים וטייסים, תל-אביב, 10 בפברואר 1998.

והאמון בו, לארגן הרצאות קצינים בכירים בדימוס בבתי-ספר, להשתלב כפרשנים פעילים בכלי תקשורת שיטוקרו בהם תאונות וכשלים מבצעיים ולספק תמיכה משפטית וציבורית למפקדים העומדים לדין.

אחת מיוזמות הפורום היתה פעילות פנים-צבאית לשינוי חקיקה. אל מול נכונותם של יותר ויותר הורים שכולים לפנות לבית-המשפט העליון או ליועץ המשפטי לממשלה כדי שיוורה לפרקליט הצבאי הראשי להאשים, בניגוד למה שהיה מקובל בעבר, מפקדים בגרימת מוות ברשלנות, הוחלט ביוזמת הפורום לשנות את חוק השיפוט הצבאי הישראלי כך שאישום בגרימת מוות ברשלנות יוכל לגרור הליך פנים-צבאי ולא אזרחי, וזה לא יגרור אחריו רישום פלילי תקף בחיים האזרחיים.⁷² פעילות זו זכתה לביקורת רבה של הורים שכולים ומשפטנים בכירים, שראו בכך הפליה לטובה של קצין המורשע בסעיף זה לעומת עובד מדינה אחר שאם יואשם בסעיף זה לא יזכה לפריבילגיה דומה.⁷³ 'מה ההבדל בין אדם במדים לבין אדם שהוא לא לובש מדים', שאל הורה שכול שבנו נהרג באסון אווירי בצבא, 'איזו סיבה הגיונית יש לדבר הזה, חוץ מזה שכנראה צמרת צה"ל לא מצליחה לדאוג לכך שהחיילים ימלאו את מה שמצפים מהם, שלא יתשלשו בתפקידם ושלא יגרמו למוות?'.⁷⁴ עתירות של הורים לבית-המשפט העליון החלו לזכות יותר ויותר באישורו בכל הקשור לאילוצו של הצבא לחשוף תחקירים צבאיים הנוגעים לכשלים מבצעיים, שנשמרו בתוך הצבא תחת מעטה חשאיות.⁷⁵ חשיפת התחקירים חשפה לעיני ההורים, ודרכם לתקשורת, מציאות עגומה של תרבות ארגונית בעייתית והיעדר שמירת נהלי בטיחות בצבא. תחקירים אלה אפשרו להורים לתבוע את מפקדי הצבא על גרימת מוות ברשלנות.

כדי למנוע מצב כזה שבית-המשפט העליון כופה על הצבא פתיחות ארגונית, החליטו ראשי הצבא בשיתוף עם בכירי בדימוס כפורום המג"דים והמח"טים לפעול בכנסת לקידומו של 'תיקון 33 לחוק השיפוט הצבאי', שכונה בציבור 'חוק החיסיון'. תיקון החוק נועד למנוע את חשיפת התחקירים המבצעיים לעיני גורמים חיצוניים למערכת המבצעית

72. בהקשר הזה אין אלא להזכיר את דבריו של ההיסטוריון הצבאי ג'ון קיגן, שכתב: 'זמן רב נדרש עד שמגרעותיו של מצביא גרוע וחוסר התחשבותו יחלחלו מטה מבעד לשכבות הביניים של הדרגות, וזמן רב יותר יחלוף עד שהוא ייראה ברמותו האמיתית. וגם לאחר שעוצבה דמותו, הוא מוסיף ליהנות מהגנת מנגנון דיכוי מקביל, הלוא הוא השיפוט הצבאי'. ראו: ג'ון קיגן, מסכת הפיקוד, תל-אביב 1993, עמ' 123.

73. על קידום החקיקה ראו: אודי לבל, 'התנהגות פוליטית של שכול', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1998, עמ' 124-176.

74. יורם אלפר (אביו של עידן שנהרג באסון המסוקים), גלי צה"ל, 9 ביוני 1997, 07:00 (מראיין גיא בניוביץ).

75. ההורים פעלו במסגרת 'מהפכה חוקתית' שעברה על מדינת ישראל ביוזמתו של נשיא בית-המשפט העליון אהרון ברק שקבע את הכלל 'הכול שפיט' והחל מתערב בסוגיות שבעבר בית-המשפט העליון נמנע מלטפל בהן, לרבות סוגיות בטחוניות מובהקות. ראו: זאב סגל, חופש העיתונות: בין מיתוס למציאות, תל-אביב 1996, עמ' 245.

הצבאית, לרבות לרשות השופטת והחוקרת הפנים-צבאית, ולהפוך את חקר התאונות והאסונות לנושא מבצעי בלבד ולא לסוגיה משפטית. מקדמי החקיקה הבהירו שמטרתם למנוע את הגעת הדוחות למשפחות השכולות המעורבות בהליך השיפוט.

חברי כנסת מימין ומשמאל, בעלי עבר צבאי, חברו ליוזמה לקידום החוק, שהוגדרה כפי משפטנים 'חוק עוקף בג"ץ', המונע מלכתחילה כל אפשרות להעביר מידע אל מחוץ למערכת המבצעית, החוקרת את עצמה, מאחר שהדבר ייקבע בחקיקה ולא יהיה נתון לשיקול דעתו של שופט אזרחי זה או אחר בבית-המשפט העליון. החוק קובע במפורש כי רק הרמטכ"ל יקבע אם תחקיר יועבר לרשות שיפוטית, בתוך הצבא או מחוצה לו, וכולל פירוט אינטנסיבי של חיסיון מלא על תחקירים מבצעיים.⁷⁶ משפטן בדימוס במערכת השפיטה הצבאית התרעם וקבע כי זהו סעיף שנועד להחזיר את הצבא למעטה החשאיות שהגן עליו, כדי שלא לאפשר למשפחות שכולות להיחשף לחומרי תחקירים ולאחר מכן לתבוע באמצעותם את הצבא: 'תיקון 33 מנסה לסתום פרצה זו [עתיירות ההורים לבג"צ], ולהחזיר את המצב לאחור עשרות שנים – ולהפוך את צה"ל לגוף הסגור הרמטית, חסוי, העומד מעל לביקורת ציבורית'.⁷⁷ התיקון עבר וההורים כשלו במשימתם למנועו.

סיכום – צבא, מדינה ואובדן: דגמים מתחרים של שכול בחברה הישראלית

המחקר עקב אחר ההתנהגות הציבורית של הורים שכולים בעידן שהתעצמה החברה האזרחית הישראלית. ישראל חוותה מהפכה תקשורתית ומהפכה משפטית ויזמים רבים החלו פועלים בה מחוץ לזירה הפוליטית לקידום ענייניהם ולניגוח מוסדות השלטון. עם זאת, דגמים קודמים של התנהגות משפחות שכולות מצויים ופועלים במקביל ואין ההתנהגות נגד הזירה הצבאית מאפיינת את כלל 'משפחת השכול' הישראלית. לפיכך יש לציין כי אין מדובר בהתפתחות כרונולוגית שבה דגם אחד מחליף את קודמו, אלא במיתוסים מקבילים ותחרותיים, בשפתו של לוי שטראוס. דגם השכול ההגמוני ודגם השכול הפוליטי מתקיימים בתחרות לדגם השכול האנטי-צבאי ומאומצים בתקופות שונות בידי קבוצות ומשפחות שונות.

אך לא רק פסיכולוגיה אישית או נסיבות מוות מובילות לאימוץ התנהגות זו או אחרת אלא גם העיתוי. כפי שהוסבר, נטייה לביקורת יתר על הזירה הצבאית, התפשטות ערכים אינדיבידואליסטיים וירידת קרנם של ערכים בטחוניים קולקטיביסטיים מתגברות בעתות שלום ורגיעה. דגם השכול האנטי-צה"לי 'הרים ראש' כאשר ברקע החלו תהליכי שלום

76. סעיף ב' 5 בתיקון 33 המשולב, בהשוואה לסעיף ב' 2 בתיקון 33 המקורי.

77. אברהם פכטר, 'צה"ל מפחד מביקורת ציבורית' (מאמר משוכפל שנשלח למערכות העיתונים), יולי 1997.

(הסכמי אוסלו ויישומם) ונראה לרגע כאילו יש סיכוי שהעמותה הישראלית-פלסטינית מגיע לקצו. אז פרצה לתודעה הישראלית מגמת אמריקניזציה, גלובליזציה ושלל ערכים אינדיבידואליסטיים שהשליכו על שלל השחקנים בזירה הפוליטית והחברתית. נוסף על כך, גם שיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה קיפלה בתוכה את התרחקות הציבור הישראלי מנאמנות לערכים לטובת התמקדות באישיותם של מנהיגי הפוליטיים. כל אלה הובילו לירידת קרנם של המיתוסים הצבאיים-הציוניים ולנכונות יתר של האזרח 'לשחות פרות קדושות' ולהפסיק לראות בזירת הביטחון זירה הגמונית.⁷⁸ התפרצות מחודשת של מתח בטחוני ואיום קיומי, כמו זה שפרץ עם התעוררותו המחודשת של גל הטרור הפלסטיני (אינתיפאדת אל-אקצה, 2003) העלו מחדש את מעמדה המועדף החסין של זירת הביטחון וגילויים נוסח פעילותם של ההורים השכולים פחתו.

נראה כי התעצמות נוכחותם של הורים שכולים בשיח התקשורתי והציבורי הישראלי הפכה אותם, ממש כמו את צה"ל בימים עברו, ל'פרה קדושה' שאין להתעמת אתה ציבורית ויש להתייחס בכובד ראש אל תביעותיהם. תנועות מחאה, תנועות חברתיות וגופים חוץ-ממשלתיים החלו משלבים בראשם הורים שכולים כדי להבטיח סיקור תקשורתי ומכובדות ציבורית. אך כמו כל 'פרה קדושה' גם מיתוס זה החל נשחק ומעמדם ההגמוני משהו החל זוכה להרמת גבה. באוגוסט 1998 האשים הורה שכול את ראש הממשלה בנימין נתניהו באחריות למות בנו, שנהרג בלבנון בלחימה עם כוח חזבאללה – אירוע שהיה יכול להימנע אילו לא נגנבו מצה"ל שבועות ספורים לפני כן התוכניות המבצעיות של הקרב, אך זה לא בוטל, ואף התגלו בו כשלים מבצעיים. בתגובה על האשמותיו החריפות העז מנהל לשכת ראש הממשלה לכתוב לו: 'אולי הגיע הזמן שיהיה לנו אומץ לומר להורים שכולים שגם להם לא הכול מותר'.⁷⁹ דבריו ביטאו דעת רבים שחשו כי ההורים השכולים, אלה שזכו מאז קום המדינה למעמד ייחודי בקרב מקבלי ההחלטות, חצו גבולות של טעם טוב.

במציאות שנוצרה, זירת הביטחון ממשיכה לקדם את מרחב פעילותה הנוח תחת מעטה חשאיות, ועם זאת מתוך הבנה שעליה לקדם את ענייניה גם במציאות ערכית וטכנולוגית שמזדמנת מעת לעת, קל וחומר לנוכח הצלחות בתחום המדיני המפחיתות מתח בטחוני. זה כולל שימוש ב'ספינים' תקשורתיים,⁸⁰ בעמותות ובתנועות חברתיות דוגמת 'פורום מג"דים ומח"טים' ואחרים הפועלים באמצעים אחרים לשימור מעמדה המועדף, להעלאת המוטיבציה להצטרף לשירות צבאי ולקידום חוקים שיעניקו לבכיריה 'סביבה ידידותית', ובאמצעות פעולות חינוך והסברה רחבות היקף.

78. עוז אלמוג, 'המיתוסים הציוניים של הצבר הלוחם בן דור תש"ח', מערכות, 333 (1993), עמ' 40-47.

79. פרטים ומובאות מחילופי המכתבים: יואל מרקוס, 'כן מר אליצור, להם מותר', הארץ, 25 באוגוסט 1998.

80. על השימוש של הצבא בתקשורת לקידום יעדיו בעשור האחרון ראו: לבל (עורך), ביטחון ותקשורת.

יהיה דגם השכול פוליטי או אנטי-צבאי, נראה שכדי לשמר מעמד הגמוני ולהרחיק את חשיפת אחורי הקלעים הצבאיים מסדר היום הציבורי, ראשי הצבא צריכים להתאמץ פי כמה מבעבר וללמוד את כללי התקשורת הפוליטית החדשים. והם אכן עושים כך. יהיו אשר יהיו הצלחותיו הטקטיות של הצבא בעימותים בעתיד, השכול נעשה מדד בציבור להערכת אותם מבצעים. הרוגים בפעולות ינוכסו בידי קבוצות לחץ שיפעלו להפסקת הלחימה, וככל שיגדל מספרם כך תפחת הלגיטימציה של הממשל להתמיד בפעולה. יחס מקביל אינו מתקיים בקשר להרג אזרחים, וזה במסגרת ההייררכיה של השכול הישראלי.⁸¹ בעיתוי תרבותי (culture shift) זה, כאשר ישראל מוכנה לאבידות בעורף – לא בחזית,⁸² מותם של חיילים אינו מובן מאליו ודורש הצדקות ומשמעויות ציבוריות רחבות היקף, שספק אם יכולות להינתן, מה שמאלץ את הממשל לעשות למזעור מספר ההרוגים ולהיערך לעימות שלאחר המוות, עימות שבו יהיו הורים שכולים מגויסים במוותם של ילדיהם.

81. אודי לבל, ההייררכיה של השכול הישראלי, עבודת מחקר בהכנה. דיווח חלקי ראוי: 'ישראל מוכנה לאבידות בעורף – לא בחזית': <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3280781,00.html>

82. שם.